

Paulina Niechciał, Elżbieta Olzacka

DLACZEGO WOJNA POWINNA INTERESOWAĆ KULTUROZNAWCÓW? PRZYKŁAD BADAŃ NAD WOJNĄ DOMOWĄ W REPUBLICIE TADŻYKISTANU (1992–1997)¹

Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wojna toczy się nie tylko na płaszczyźnie materialnej – z użyciem czołgów, karabinów, wyrzutni rakiet czy dronów – ale również w obszarze kultury, gdzie ścierają się rozmaite ideały społeczne, wizje powojennego ładu, symbole czy wartości, za które warto walczyć i umierać. Zaangażowane w wojnę podmioty do walki używają kulturowych treści, co sprawia, że konflikt zbrojny może być zjawiskiem interesującym dla kulturoznawców. Niemniej, choć perspektywa kulturowa w badaniu wojen zyskuje coraz większą popularność wśród analityków wojskowych i strategicznych (ci jednak kładą nacisk głównie na praktyczne wykorzystanie analizowanych koncepcji), to niewielkim echem odbija się w kulturoznawstwie i dyscyplinach pokrewnych. Mając świadomość tej luki, w artykule przeanalizujemy zasadność i celowość podejmowania kulturoznawczego namysłu nad wojną i zilustrujemy je przykładem konfliktu wewnętrznego w Tadżykistanie. To mało eksplorowana – tak w polskiej, jak i w światowej literaturze naukowej – wojna, która wybuchła w tym kraju niedługo po uzyskaniu niepodległości w rezultacie rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

WOJNA JAKO ZJAWISKO KULTUROWE WE WSPÓŁCZESNYCH BADANIACH

Wojna w świetle nauk społecznych rozumiana jest najczęściej jako „stan społeczeństwa, w którym ostry konflikt zewnętrzny lub wewnętrzny, wyrosły z dotychczasowej polityki, rozwiązywany jest środkami przemocy”². Dla większości badaczy zajmujących się tym zjawiskiem oczywiste jest, że wojny – jako szczególnej formy

¹ Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego nr 2013/09/D/HS2/00973, zatytułowanego Kulturowe strategie wojny i pojednania. Analiza na przykładzie wojny domowej w Republice Tadżykistanu (1992-1997) i finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

² J. J. Wiatr, *Socjologia wojska*, Warszawa 1964, s. 45.

konfliktu – nie można ograniczyć jedynie do aspektu czysto wojskowego, do sumy działań militarnych. Jak podkreśla Hieronim Kubiak, wojna „jest jednocześnie problemem politycznym, prawnym, militarnym, ekonomicznym, społecznym, psychologicznym i kulturowym”³, jednakże analiza tego ostatniego aspektu wojny jest tematem niechętnie podejmowanym w środowisku akademickim. Ta luka jest szczególnie wyraźna w obliczu intelektualnego zwrotu w stronę badań związanych z kategorią kultury (*cultural turn*), który dostarczył nowych teoretycznych impulsów do analiz procesów społecznych⁴, w tym również wojny⁵. Perspektywa kulturowa w badaniu wojen zyskuje popularność w środowiskach zachodnich analityków wojskowych i strategicznych⁶, mierzących się z porażką amerykańskiej strategii politycznej opartej w głównej mierze na supremacji technologicznej i coraz bardziej świadomych potrzeby zrozumienia „relacji między tym, jak ludzie walczą i ich tradycjami, tożsamością, religią, pamięcią zbiorową, przesadami oraz siłą czystego przyzwyczajenia”⁷. Opracowywane przez tych badaczy koncepcje mają przede wszystkim wymiar praktyczny, służąc wyposażaniu dowódców i żołnierzy w umiejętności językowe oraz pogłębioną kulturowo i społecznie wiedzę o regionie⁸.

Praktyczne zastosowanie teoretycznych koncepcji i pojęć cenione jest również w ramach *war studies*, rozwijanych w zachodnich ośrodkach badawczych, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Proponowane w tych ramach szerokie ujęcie zjawiska wojny uwzględnia jego wymiar kulturowy, jednakże przegląd badań i prac publikowanych przez te placówki – chociażby brak jakiegokolwiek odniesień do kultury w trzypięciowym podręczniku *Handbook of War Studies*⁹ – pozwala stwierdzić, że temat ten jest wciąż marginalizowany przez badaczy. Może to być spowodowane trudnościami z „ilościowym mierzaniem wpływu kultury”¹⁰ i związanej z tym niezadowolającej praktyków mocy wyjaśniającej teorii opartych na podejściu kulturowym. Tym niemniej część badaczy mierzy się z powyższymi problemem, czego efektem są między innymi prace uwzględniające zmiany kulturowe w tak zwanych nowych wojnach, będących wytworem „ery informatycznej”¹¹. W Polsce natomiast temat badań polemologicznych podejmowany jest przede wszystkim w środowisku

³ H. Kubiak, *Wojna*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 5, Warszawa 1999, s. 340.

⁴ Por. np. *Culture and Society: Contemporary Debates*, red. J. C. Alexander, S. Seidman, Cambridge 1990.

⁵ Por. P. Porter, *Good Anthropology, Bad History: The Cultural Turn in Studying War*, „Parameters” 2007, t. 32(2), ss. 45–58.

⁶ Por. np. S. M. Jager, *On the Uses of Cultural Knowledge*, Washington 2007.

⁷ P. Porter, op. cit., s. 47.

⁸ Por. E. Olzacka, „Kulturowy zwrot” w badaniu i prowadzeniu wojen – nowa perspektywa analityczna, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 4(89), ss. 305–320.

⁹ *Handbook of War Studies*, red. M. I. Midlarsky, Boston 1989; *Handbook of War Studies II*, red. idem, Michigan 2003; *Handbook of War Studies III. The Intrastate Dimension*, red. idem, Michigan 2009.

¹⁰ J. W. Jandora, *War and Culture: A Neglected Relation*, „Armed Forces & Society” 1999, t. 25, nr 4, s. 545.

¹¹ Por. E. Olzacka, *Globalizacja a nowe wojny – perspektywa kulturowa*, „Kultura-Historia-Globalizacja” 2013, nr 13.

związanym bądź z Akademią Obrony Narodowej¹², bądź ze studiami politologicznymi i strategicznymi¹³, i z racji reprezentowanych dyscyplin wiedzy badacze zwykle pomniejszają znaczenie aspektu kulturowego w analizie zjawiska wojny.

Mniej skupione na aspektach praktycznych, a bardziej na walorach teoretycznych są prace z zakresu kulturowych studiów nad wojną (*cultural war studies*), powstające w środowisku kulturoznawców i socjologów kultury. Ci, w oparciu o badania mediów, zajmują się rekonstrukcją kulturowych przedstawień wojny – tropiąc swoiste kody kulturowe i narracje odtwarzają i poddają analizie tak zwany obraz wojny¹⁴. Do szczególnie interesujących należą w tym kontekście studia Nico Carpentiera¹⁵, który w mediach poszukuje generowanych kulturowo wzorów rozumienia wojny, jej definicji i sposobów jej usprawiedliwiania, a także Philipa Smitha¹⁶, który – analizując dyskursy medialne wokół kryzysu Sueskiego w 1956, wojny w Zatoce w 1991 oraz wojny w Iraku w 2003 roku – odnajduje w nich pewną kulturową logikę, dającą się sprowadzić do podobnych wzorów, istniejących we wszystkich wojennych narracjach.

Do cennych wyjątków wypełniających lukę w badaniu wojny w perspektywie kulturowej należą studia historyków, którzy analizując przypadki konkretnych wojen, dostrzegają ogromny wpływ kultury na ich rozwój i prowadzenie. Zdaniem wybitnego brytyjskiego historyka Johna Keegana wojna przybiera formy „właściwe naturze społeczeństwa, które daną wojnę toczy”¹⁷. Podobne stwierdzenia możemy znaleźć w pracach Fernanda Braudela, Philippe’a Contamine’a czy Geoffreya Parkera. Wielką zasługą historyków jest eksploracja osobliwości stylów wojowania w poszczególnych kręgach kulturowych, między innymi zachodnim¹⁸ czy chińskim¹⁹. Badania te są o tyle istotne, że traktowanie zachodniego sposobu walki jako uniwersalnego uniemożliwia przyjrzenie się kulturowej płaszczyźnie zjawiska wojny i analizę sposobów prowadzenia wojny jako wytworów określonej kultury. Na różnicującą rolę kultury zwracają uwagę również politolodzy, analizujący starcia pomiędzy społeczeństwami reprezentującymi odmienne cywilizacje²⁰ i poziomy rozwoju cywilizacyjnego²¹.

¹² Por. np. *Od sztuki wojennej do polemologii*, red. A. Czupryński, A. Polak, Warszawa 2012.

¹³ Por. Ł. Kamiński, *Technologia i wojna przyszłości. Wokół nuklearnej i informacyjnej rewolucji w sprawach wojskowych*, Kraków 2009.

¹⁴ Por. T. P. Doherty, *Projections of War: Hollywood, American Culture, and World War II*, New York 1999; U. Jarecka, *Propaganda wizualna słusznej wojny: media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2009.

¹⁵ N. Carpentier, *Culture, Trauma, and Conflict: Cultural Studies Perspectives on War*, Cambridge 2007.

¹⁶ P. Smith, *Why War?: The Cultural Logic of Iraq, the Gulf War, and Suez*, Chicago 2005.

¹⁷ J. Keegan, *Historia wojen*, tłum. G. Woźniak, Warszawa 1998, s. 35.

¹⁸ Por. V. D. Hanson, *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*, Berkeley 1989.

¹⁹ Por. A. I. Johnston, *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton 1995.

²⁰ Por. S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997.

²¹ Por. A. Toffler, H. Toffler, *Wojna i antywojna. Jak przetrwać na progu XXI wieku?*, tłum. B. i L. Budreccy, Warszawa 2006.

Wpływ kultury na sposoby prowadzenia wojny od dawna dostrzegają i analizują antropologowie. Subdyscyplinarna specjalizacja nazwana antropologią wojny (*anthropology of war*) zajmuje się refleksją „nad naturą zależności łączących różne kategorie wojen z wzorami kultury i formami życia społecznego”²². Sztandarowym przykładem są analizy Ruth Benedict, która w pracy *Chryzantema i miecz* powiązała sposoby prowadzenia wojen, a także sposoby myślenia o zjawisku wojny w konkretnej społeczności z określonym wzorem kultury²³. Warty uwagi jest również esej wybitnego antropologa kultury Rogera Caillois²⁴, w którym przyrównuje on wojny społeczeństw nowożytnych do tradycyjnego święta społeczeństw pierwotnych. Mimo iż znacząca część opracowań antropologicznych, również tych najnowszych, dotyczy wojen toczonych przez społeczności przedpaństwowe²⁵, pojawiają się również analizy bardziej współczesnych konfliktów²⁶. Warto też zwrócić uwagę na analizy tzw. wojen kulturowych (*culture wars*)²⁷, przedstawiających walkę pomiędzy dwoma spolaryzowanymi światopoglądami i systemami wartości, na przykład tradycyjnym i liberalnym, dotyczącą takich kwestii jak naród, aborcja, homoseksualizm, pamięć społeczna, a także analizy dotyczące zjawiska agresji symbolicznej w międzygrupowych konfliktach²⁸.

Inspirująca dla badań wojny jako zjawiska kulturowego jest właściwie nieznana poza Federacją Rosyjską rosyjska antropologia wojenna (*wojennaja antropologija*), kładąca nacisk na szerokie rozpatrywanie kulturowego wymiaru zjawiska wojny. Proponowane przez rosyjskich specjalistów podejście antropologiczne umożliwić ma „badanie zjawiska wojny miarą człowieka”, a więc skupienie się na wszystkich jej aspektach – począwszy od materialnego a skończywszy na symbolicznym i duchowym. Tylko w ten sposób możliwe jest pełne zrozumienie wojennej rzeczywistości. Jak zauważa Władimir Bażukow: „Niezależnie od bujnego rozwoju wojennej techniki i uzbrojenia, to człowiek pozostaje głównym podmiotem wojny”²⁹. Narzędziem umożliwiającym zbadanie owego „ludzkiego wymiaru wojny” jest dla rosyjskich badaczy pojęcie kultury wojennej (*wojennaja kultura*)³⁰, które może stać się doskonałym punktem wyjścia do badań wojny w perspektywie kulturoznawczej. W odróżnieniu

²² A. Posern-Zieliński, *Słowo wstępne* [w:] *Sny, trofea, geny i zmarli. „Wojna” w społecznościach przedpaństwowych na przykładzie Amazonii*, red. T. Buliński, M. Kairski, Poznań 2006, s. 7.

²³ Por. R. Benedict, *Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej*, tłum. E. Klekot, Warszawa 1999.

²⁴ R. Caillois, *Wojna i sacrum* [w:] idem, *Człowiek i sacrum*, tłum. A. Tatarkiewicz, E. Burska, Warszawa 1995.

²⁵ Np. L. H. Keeley, *War before Civilization*, New York 1996.

²⁶ Np. I. Čolović, *Polityka symboli. Eseje o antropologii politycznej*, tłum. M. Petryńska, Kraków 2001; D. W. Inslow, M. D. Woost, *Economy, Culture, and Civil War in Sri Lanka*, Bloomington 2004.

²⁷ Por. np. W. J. Burszta, *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popnacjonalizmem w tle*, Warszawa 2013.

²⁸ Por. np. J. Baudrillard, *Duch terroryzmu. Requiem dla Twin Towers*, tłum. R. Lis, Warszawa 2005.

²⁹ W. I. Bażukow, *Wojennaja antropologija. Metodologija, naprawlenija, sowriemiennoje sostojanie*, Moskwa, s. 4.

³⁰ Por. idem, *Metodologičeskie problemy wojennoj antropologii*, „Woprosy kulturologii” 2007, nr 5, ss. 24-27; W. N. Grieben'kow, *Fenomenologičeskij podchod k wojennoj kulture obszczestwa i jejo nnaustwiennije osnowani*, „Wiestnik WGU” 2008, nr 3, ss. 268-273.

od terminów proponowanych przez zachodnią naukę – kultury wojskowej (*military culture*) czy kultury strategicznej (*strategic culture*) – pojęcie to obejmuje wszystkie obszary kultury, które wiążą się z przygotowaniem, prowadzeniem i zakończeniem działań wojennych, umożliwiając tym samym pełną analizę kulturowych podstaw wojennej działalności.

WOJNA OKIEM KULTUROZNAWCY

Proponowana przez nas perspektywa opiera się założeniu, że wojna rzadko jest jedynie brutalną walką o władzę i zasoby materialne. Towarzyszy jej zwykle starcie dwóch kultur – ideologii, stylów życia, systemów norm i wartości, ładów symbolicznych – jednym słowem, dwóch kultur wojennych.

Owa *wojenna kultura*, odzwierciedlająca charakterystyczne dla poszczególnych społeczności *sposoby prowadzenia wojen*, pełni funkcje «drogowskazów» dla jednostek, pozwalając im podejmować działania zgodne z grupowymi wartościami i normami. *Kultura wojenna* może być również rozpatrywana jako narzędzie władzy, która świadomie wykorzystuje określone treści kulturowe – wartości, symbole, idee i normy – w celu usprawnienia działań związanych z przygotowaniem do wojny, jej prowadzeniem oraz zakończeniem³¹.

W proponowanej przez nas definicji kultura wojenna to system wartości, norm i sankcji oraz system idei, znaków i symboli, związanych z przygotowaniem do wojny oraz jej prowadzeniem³². Tworzy ją ład aksjonormatywny dotyczący działań w sferze wojennej i obejmujący wartości kulturowe, tworzące idealne modele postaw, wzory czynności i normy, ku którym zmierzają faktyczne zachowania ludzi, związane z ich pośrednim bądź bezpośrednim udziałem w działaniach wojennych. Z kolei idee, czyli treści myślowe, w których wyrażają się sposoby rozumienia zjawiska wojny i służące ich artykulacji znaki oraz symbole, umożliwiają komunikację i transmisję tych znaczeń w społeczeństwie. Oczywiście kultura wojenna nie tworzy wyodrębnionej kulturowej sfery, charakteryzującej się swoistymi właściwościami (pomijając sferę kultury wojska). Jej treści to zakorzenione w każdym społeczeństwie wartości, normy, idee i symbole, przekazywane z pokolenia na pokolenie w procesie socjalizacji³³.

Jeśli kulturę rozumiemy nie jako stabilny monolit o jasno określonych granicach, ale jako „przestrzeń walki o znaczenie”³⁴, przed badaczem otwierają się nowe, interesujące pytania badawcze. Punktem wyjścia dla tak ukierunkowanych kulturoznawczych badań nad zjawiskiem wojny może stać się założenie, że towarzyszy mu

³¹ E. Olzacka, *Ład aksjonormatywny a sposoby prowadzenia wojen. Kultura wojenna jako regulator wojennej praktyki*, „The Polish Journal of the Arts and Culture”, 2013, nr 8(5), s. 158.

³² Por. A. Flis, *Chrześcijaństwo i Europa. Studia z dziejów cywilizacji Zachodu*, Kraków 2003.

³³ Por. R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, tłum. A. Jasińska-Kania, Warszawa 2000, ss. 47–48.

³⁴ Ch. Barker, *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, tłum. A. Sadza, Kraków 2005, s. 470.

dynamika kulturowych strategii³⁵, czyli sposobów wykorzystania przez walczących treści kulturowych i języka do realizacji swoich celów. Cele te mogą zmieniać się na poszczególnych etapach konfliktu, służąc zarówno walce z przeciwnikiem, jak i zawarciu z nim pokoju. Owa dynamika kulturowych strategii wojny i pojednania, przyjmowanych przez strony zaangażowane w wojnę domową, wynika – naszym zdaniem – zarówno z zakorzenienia zjawiska wojny w danej kulturze, jak i ze znaczenia interesów wojennych podmiotów, wprowadzających treści kulturowe do powszechnego obiegu, między innymi poprzez kontrolę mediów.

Pomijanie znaczenia kultury w socjologicznych analizach wojny³⁶, a także w ramach tak zwanych studiów wojennych (*war studies*) powoduje, że właśnie studia kulturoznawcze mogą wnieść istotny wkład w zrozumienie wojny jako zjawiska kulturowego. Podejście kulturoznawcze pozwala na łączenie studiów z zakresu teorii kultury z wiedzą o jej konkretnych przejawach. Jednakże takie badania wciąż podejmowane są rzadko, a rozumienie roli, jaką treści kulturowe odgrywają w działaniach wojennych, wciąż nie jest poparte badaniami konkretnych przypadków. Analiza istniejących w tej materii opracowań jasno pokazuje, że istnieje potrzeba zarówno teoretycznej konceptualizacji tego zagadnienia na gruncie nauk o kulturze, jak i badań empirycznych, wykraczających poza najbardziej popularne przypadki, to znaczy konflikty w Iraku, Afganistanie lub byłej Jugosławii.

WOJNA DOMOWA W TADŻYKISTANIE A PERSPEKTYWA KULTUROWA

Przenosząc interesujące nas rozważania na przykład konkretnej wojny, postanowiliśmy zgłębić przypadek wojny domowej w Republice Tadżykistanu (1992–1997). We wrześniu 1991 roku Tadżykistan – w rezultacie procesu rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich – ogłosił niepodległość, ale już w kolejnym roku wewnętrzne konflikty wokół kształtu nowego państwa i dostępu do władzy eskalowały w formie wojny domowej, zakończonej oficjalnie dopiero pięć lat później, a nieoficjalnie toczącej się jeszcze przez kolejne lata.

Przypadek tadżyckiej wojny domowej jest interesujący z uwagi na jego znikomą obecność w literaturze naukowej. Stan wiedzy na ten temat, to wciąż jest on niezadowolający, zarówno na gruncie badań podejmowanych w Tadżykistanie, jak i poza nim, a także pełen uproszczeń. Są to zwykle opisy chronologicznych wydarzeń i frakcji biorących udział w konflikcie³⁷ lub analiza jego wybranych aspektów w ramach

³⁵ Por. I. Čolović, op. cit.; S. Malešević, *Chetniks and Ustasas: Delegitimation of an Ethnic Enemy in the Serbian and Croatian War-Time Cartoons* [w:] *Identities: Theoretical Considerations and Case Studies*, red. C. W. Lowney, Vienna 1998, ss. 223–264.

³⁶ Por. C. Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge 2003; J. J. Wiatr, op. cit.

³⁷ Por. np. M. Lang, *Wojna domowa i proces pokojowy [w:] Tadżykistan: historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2002, ss. 147–183; J. Modrzejewska-Leśniewska, *Wojna domowa w Tadżykistanie 1992–1997 [w:] Konflikty kolonialne i postkolonialne w Afryce i Azji 1869–2006*, red. P. Ostaszewski, Warszawa 2006, ss. 914–938.

badań poświęconych innym tematom – najczęściej zagadnieniu islamu w poradzieckiej Azji Centralnej³⁸. Pogłębione analizy tego przypadku prowadzone są najczęściej przez historyków i politologów, marginalizujących bądź nawet pomijających znaczenie treści kulturowych w kreowaniu wojennej rzeczywistości³⁹.

Należy podkreślić, że pozostawanie Republiki Tadżykistanu w strukturach państwowych Związku Radzieckiego, który tłumiał nie tylko narodowe aspiracje, ale też wartości, tradycje oraz języki narodów wchodzących w skład radzieckich republik, sprawił, że był to fragment rzeczywistości bardzo trudno dostępny dla badaczy – nie tylko spoza, ale również z samego obszaru Związku Radzieckiego. Od chwili upadku tego państwa upłynęło już ponad dwadzieścia lat, jednakże wiedza dotycząca byłych azjatyckich republik radzieckich nie została znacząco poszerzona, zwłaszcza w obszarze analiz kulturoznawczych.

Warto zauważyć, że właśnie w sferze kultury Republika Tadżykistanu ma na tle pozostałych centralnoazjatyckich byłych republik radzieckich charakter szczególny – jako jedyna odwołuje się w swojej ideologii do językowo-kulturowego dziedzictwa cywilizacji irańskiej. Chociaż, jak w pozostałych państwach regionu, kultura polityczna jest tutaj zdominowana przez nieformalne sieci i struktury mafijno-klanowe⁴⁰, to rolą kulturoznawcy jest pokazanie, że specyfika kulturowa może mieć wpływ na sposób prowadzenia czy rozwiązywania konfliktów. Do zainteresowania wojną jako zjawiskiem kulturowym skłania bardzo interesująca analiza autorstwa Idil Tunçer-Kilavuz, która starała się zrozumieć, dlaczego krwawa wojna wstrząsnęła po rozpadzie ZSRR właśnie Tadżykistanem, a nie sąsiednim i bardzo podobnym pod wieloma względami Uzbekistanem⁴¹. Badaczka wykazała, że tłumaczenia wybuchu wojny domowej, odwołujące się wyłącznie do czynników z poziomu makro, takich jak kształt gospodarki, słabe państwo czy specyfika struktur społecznych, nie są przekonujące. Jej zdaniem ostatecznych wyjaśnień należy szukać w relacjach pomiędzy wyborami aktorów a procesami i sieciami, w jakie są oni uwikłani. Co jednak istotne, Tunçer-Kilavuz pomija całkowicie sferę różnic kulturowych między obydwoma analizowanymi przypadkami, pozostawiając wciąż pole do popisu dla badaczy dostrzegających nierozzerwalną więź między kulturą a wojną.

³⁸ Por. np. A. Khalid, *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*, Berkeley 2007; A. Rahnamo, *Islom wa amnijati milli dar Todżikiston*, Duszanbe 2011; S. Zapaśnik, „Walczący islam” w Azji Centralnej: problem społecznej genezy zjawiska, Wrocław 2006.

³⁹ Por. np. S. Akbarzadeh, *Why Did Nationalism Fail in Tajikistan?*, „Europe-Asia Studies” 1996, nr 48(7), ss. 1105–1129; I. Asadullaev, T. Bodio, *Psychopolityczne i kulturowe następstwa wojny domowej* [w:] *Tadżykistan: historia...*, op. cit, ss. 184–196; W. I. Buszkow, D. W. Mikulskij, *Anatomija graždanskoj wojny w Tadżykistanie (Ento-socjalnyje processy i političeskaja bor’ba, 1992–1995)*, Moskwa 1996.

⁴⁰ Por. T. Bodio, P. Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008; K. Collins, *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge 2006.

⁴¹ Por. I. Tunçer-Kilavuz, *Understanding Civil War: A Comparison of Tajikistan and Uzbekistan*, „Europe-Asia Studies” 2011, nr 63(2), ss. 263–290.

Podjęcie tego tematu jest zresztą nie tylko szansą na przyjrzenie się swoistym wojnom kulturowym, towarzyszącym formowaniu się niepodległej Republiki Tadżykistanu i jej elit, ale też na poszerzenie wiedzy na temat roli kultury w przemianach politycznych spowodowanych rozpadem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich – zdecydowanie niewystarczająco ugruntowanej w analizach empirycznych. Zmiana ustrojowa, społeczna i kulturowa w Tadżykistanie była wyjątkowo trudna, zarówno ze względu zarówno na tradycjonalizm społeczeństwa, jak i na implikacje wynikające „z przynależności republiki do świata muzułmańskiego”⁴². To jednak w Duszanbe, jeszcze przed rozpadem Związku Radzieckiego, powstała pierwsza w Azji Centralnej niezależna od rządu gazeta, wydawana w języku narodowym i promująca idee jawności (*głasność*) i przebudowy (*pieriestrojka*) systemu socjalistycznego⁴³. Co równie istotne, w wyniku dramatycznej wojny domowej w tym kraju w struktury rządu – w odróżnieniu od innych azjatyckich republik radzieckich – weszli przedstawiciele demokratycznej i islamskiej opozycji.

Zaproponowany przez nas przypadek badawczy jest szczególnie interesujący również ze względu na to, że dotyczy wojny domowej – zjawiska analizowanego najczęściej w kategoriach starcia różnych grup etnicznych, reprezentujących odmienne kultury⁴⁴. Mniej uwagi w ramach studiów nad wojną poświęca się konfliktom, w których przemoc wybucha wewnątrz społeczeństwa opartego na wspólnej kulturze, a podmioty walczą o władzę w jednym państwie i w obszarze wspólnej kultury. Tadżycka wojna domowa to dobry przykład konfliktu, którego strony – odwołujące się do tadżyckiego interesu narodowego i wywodzące się z tej samej rzeczywistości kulturowo-politycznej – legitymizowały swoje działania na różne sposoby. Walczące podmioty, mimo iż wywodziły się z tej samej kultury tadżyckiej, to odwoływały się do odmiennych treści kulturowych, różnie tę kulturę interpretując.

Właśnie w takim przypadku analiza kulturowa może być szczególnie użyteczna. Kładzie ona bowiem nacisk nie na rozróżnienia powstałe w wyniku procesów politycznych bądź etnicznych, lecz na rolę treści kulturowych w aktywnym konstruowaniu wojennej rzeczywistości. Przyjmując, że zarówno utrwalone w społeczeństwie, jak i wykorzystywane instrumentalnie przez wojenne podmioty wartości, normy, idee i symbole wpływają na zachowania jednostek w czasie wojny, możemy lepiej zrozumieć wielowymiarowość tego rodzaju konfliktów.

Przyjmując proponowaną perspektywę w badaniu jakiegokolwiek wojny, należy założyć, że elementy ładu aksjonormatywnego i symbolicznego danej kultury są zwykle wykorzystywane przez podmioty prowadzące wojnę – próbujące legitymizować przemoc i kanalizować ją zgodnie ze swoimi potrzebami – zarówno w okresie przygotowań do wojny, jej prowadzenia, jak i w procesie pokojowym. Analizując więc przypadek empiryczny wojny domowej w Republice Tadżykistanu, należy mieć

⁴² T. Bodio, *Wprowadzenie. Tadżykistan – droga do niepodległości i odrodzenia narodowego* [w:] *Tadżykistan: historia...*, op. cit., s. 30.

⁴³ Por. O. Panfilow, *Tadżykistan: Żurnalisty na graždanskoj wojnie (1992–1997)*, Moskwa 2003, s. 5.

⁴⁴ Por. *Handbook of War Studies III. The Intrastate Dimension*.

na uwadze, że istotny dla kulturoznawcy jest nie tylko okres walk zbrojnych, ale wszystkie fazy konfliktu – od pierwszych demonstracji antyrządowych w Duszanbe w lutym 1990 roku do kończących proces implementacji *Porozumienia Generalnego* wyborów parlamentarnych w 2000 roku⁴⁵. Nie jest to może wybór idealny, bo można polemizować, czy istotne nie były już demonstracje w obronie języka tadżyckiego, jakie odbyły się w 1989 roku, oraz czy tak naprawdę wojna nie toczy się, póki broni nie złoży ostatni opozycyjny bojownik. Badacz musi jednak podejmować stale pewne wybory, kierując się najbardziej przekonującymi uzasadnieniami.

PODSUMOWANIE

Proponowane przez nas podejście wpisuje się w szeroko rozumiane studia kulturowe (*culture studies*), a poruszając rzadko podejmowane w ich ramach wątki, przyczynia się do poszerzenia analiz traktujących kulturę jako zmienną wyjaśniającą. Uważamy, że kulturoznawstwo nie musi być ograniczone wyłącznie do badania tekstów kulturowych, a może stać się miejscem spotkania badaczy z różnych dziedzin, łączących namysł teoretyczny nad kulturą z analizami empirycznymi, również z wykorzystaniem metody badań terenowych, tak jak w proponowanym tu przypadku wojny domowej w Tadżykistanie.

Należy podkreślić, iż mimo rosnącego zainteresowania podejmowaną przez nas problematyką, stan wiedzy w sferze dotyczącej kulturoznawczej refleksji nad zjawiskiem wojny nie jest wystarczający. Brakuje prac poszukujących związku pomiędzy dynamiką wojen toczonych w obszarze kultury symbolicznej a tymi prowadzonymi w przestrzeni militarnej, co zdecydowanie powinno skłonić kulturoznawców do podjęcia refleksji na tym polu.

BIBLIOGRAFIA

- Akbarzadeh S., *Why Did Nationalism Fail in Tajikistan?*, „Europe-Asia Studies” 1996, nr 48(7).
- Asadullaev I., Bodio T., *Psychopolityczne i kulturowe następstwa wojny domowej* [w:] *Tadżykistan: historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2002.
- Barker Ch., *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*, tłum. A. Sadza, Kraków 2005.
- Baudrillard J., *Duch terroryzmu. Requiem dla Twin Towers*, tłum. R. Lis, Warszawa 2005.
- Bażukow W. I., *Wojennaja antropologija. Metodologija, naprawlenija, sowriemiennoje sostojanie*, Moskwa.
- Bażukow W. I., *Metodologičeskije problemy wojennoj antropologii*, „Woprosy kulturologi” 2007, nr 5.
- Bendict R., *Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej*, tłum. E. Klekot, Warszawa 1999.

⁴⁵ Por. L. Jonson, *Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam*, London 2006; M. Lang, op. cit.

- Bodio T., *Wprowadzenie. Tadżykistan – droga do niepodległości i odrodzenia narodowego* [w:] *Tadżykistan: historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2002.
- Bodio T., Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008.
- Burszta W. J., *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popnacjonalizmem w tle*, Warszawa 2013.
- Buszkow W. I., Mikulskij D. W., *Anatomija graždanskoj wojny w Tadżykistane (Ento-socjalnyje procesy i politiczeskaja bor'ba, 1992–1995)*, Moskwa 1996.
- Caillois R., *Wojna i sacrum* [w:] idem, *Człowiek i sacrum*, tłum. A. Tatarkiewicz, E. Burska, Warszawa 1995.
- Carpentier N., *Culture, Trauma, and Conflict: Cultural Studies Perspectives on War*, Cambridge 2007.
- Collins K., *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge 2006.
- Culture and Society: Contemporary Debates*, red. J. C. Alexander, S. Seidman, Cambridge 1990.
- Čolović I., *Polityka symboli. Eseje o antropologii politycznej*, tłum. M. Petryńska, Kraków 2001.
- Doherty T. P., *Projections of War: Hollywood, American Culture, and World War II*, New York 1999.
- Flis A., *Chrześcijaństwo i Europa. Studia z dziejów cywilizacji Zachodu*, Kraków 2003.
- Griebien'kow W. N., *Fenomenologiczeskij podchod k wojennoj kulture obszczestwa i jejo nrawstwiennyje osnowani*, „Wiestnik WGU”, 2008, nr 3, ss. 268-273.
- Handbook of War Studies*, red. M. I. Midlarsky, Boston 1989.
- Handbook of War Studies II*, red. M. I. Midlarsky, Michigan 2003.
- Handbook of War Studies III. The Intrastate Dimension*, red. M. I. Midlarsky, Michigan 2009.
- Hanson V. D., *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*, Berkeley 1989.
- Huntington S. P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt tadu światowego*, Warszawa 1997.
- Jager S. M., *On the Uses of Cultural Knowledge*, Washington 2007.
- Jandora J. W., *War and Culture: A Neglected Relation*, „Armed Forces & Society” 1999, t. 25, nr 4.
- Jarecka U., *Propaganda wizualna słusznej wojny: media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2009.
- Johnston A. I., *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton 1995.
- Jonson L., *Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam*, London 2006.
- Kamiński Ł., *Technologia i wojna przyszłości. Wokół nuklearnej i informacyjnej rewolucji w sprawach wojskowych*, Kraków 2009.
- Keegan J., *Historia wojen*, tłum. G. Woźniak, Warszawa 1998.
- Keeley L. H., *War before Civilization*, New York 1996.
- Khalid A., *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*, Berkeley 2007.
- Kubiak H., *Wojna* [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 5, Warszawa 1999.

- Lang M., *Wojna domowa i proces pokojowy* [w:] *Tadżykistan: historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2002.
- Linton R., *Kulturowe podstawy osobowości*, tłum. A. Jasińska-Kania, Warszawa 2000.
- Malešević S., *Chetniks and Ustashas: Delegitimation of an Ethnic Enemy in the Serbian and Croatian War-Time Cartoons* [w:] *Identities: Theoretical Considerations and Case Studies*, red. C. W. Lowney, Vienna 1998.
- Modrzejewska-Leśniewska J., *Wojna domowa w Tadżykistanie 1992–1997* [w:] *Konflikty kolonialne i postkolonialne w Afryce i Azji 1869–2006*, red. P. Ostaszewski, Warszawa 2006.
- Od sztuki wojennej do polemologii*, red. A. Czupryński, A. Polak, Warszawa 2012.
- Olzacka E., *Globalizacja a nowe wojny – perspektywa kulturowa*, „Kultura-Historia-Globalizacja” 2013, nr 13.
- Olzacka E., „Kulturowy zwrot” w badaniu i prowadzeniu wojen – nowa perspektywa analityczna, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 4(89).
- Olzacka E., *Ład aksjonormatywny a sposoby prowadzenia wojen. Kultura wojenna jako regulator wojennej praktyki*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2013, nr 8(5).
- Panfilow O., *Tadżykistan: Żurnalisty na grażdanskaj wojnie (1992–1997)*, Moskwa 2003.
- Porter P., *Good Anthropology, Bad History: The Cultural Turn in Studying War*, „Parameters” 2007, t. 32(2).
- Posern-Zieliński A., *Słowo wstępne* [w:] *Sny, trofea, geny i zmarli. „Wojna” w społecznościach przedpaństwowych na przykładzie Amazonii*, red. T. Buliński, M. Kairski, Poznań 2006.
- Rahnamo A., *Islom wa amnijati milli dar Todżikiston*, Duszanbe 2011.
- Smith P., *Why War?: The Cultural Logic of Iraq, the Gulf War, and Suez*, Chicago 2005.
- Toffler A., Toffler H., *Wojna i antywojna. Jak przetrwać na progu XXI wieku?*, tłum. B. i L. Budreccy, Warszawa 2006.
- Tilly C., *The Politics of Collective Violence*, Cambridge 2003.
- Tunçer-Kilavuz I., *Understanding Civil War: A Comparison of Tajikistan and Uzbekistan*, „Europe-Asia Studies” 2011, nr 63(2).
- Wiatr J. J., *Socjologia wojska*, Warszawa 1964.
- Winslow D., Woost M. D., *Economy, Culture, and Civil War in Sri Lanka*, Bloomington 2004.
- Zapaśnik S., *„Walczący islam” w Azji Centralnej: problem społecznej genezy zjawiska*, Wrocław 2006.

SUMMARY

WHY SHOULD WAR BE A CONCERN TO CULTURAL STUDIES? AN EXAMPLE OF RESEARCH ON THE CIVIL WAR IN TAJIKISTAN (1992-1997)

Since the last decades of the twentieth century the *cultural turn* has affected the studies of the phenomenon of war. However, a significant majority of the studies focusing on the need to take account of cultural factors in the analysis of war is still produced not in the field of cultural studies, but by the Western military and strategic analysts. Considering this gap, the article shows how cultural studies can make an important contribution towards the understanding of war as a cultural phenomenon. In this perspective war is perceived as a clash of various social ideals, visions of the post-war order, symbols or values that are worth fighting and dying for. As the practical application of theoretical concepts and ideas the authors of the article propose the study of the civil war in the Republic of Tajikistan (1992–1997).